

Megúszható kényszerleszállás?

2019. október. 28. - 14:21

Részlet a megjelenés előtt álló Böszörményi Zoltán-monográfiából

A verseskötet egyetlenegy grandiózus, szabad verselésű költeményből áll, melynek alapjául megtörtént életrajzi esemény szolgált. Amint arról az első lábjegyzetből értesülhetünk:

„Kényszerleszállásunk 2016. március 17-én történt a British Airways menetrendszerű járatával. Londonból Barbados felé tartottunk. Gépünk, egy Boeing 777-es, Shannonban (Írország) sikeresen landolt Szent Patrik napján, aki az ország védőszentje. A szállodában, ahová a repülőtérről busszal vittek bennünket, azt mondták, az ő védőszentjük mentett meg minket a szerencsétlenségtől.”

A terjedelmet, a verselés szabadon áradó, asszociatív, szerteágazó folyamatát tekintve a mű egyértelmű folytatása a 20. századi magyar hosszúvers-hagyománynak, abból is a Juhász Ferenc és a Nagy László képviselte műfajnak. A két nagy klasszikus hosszúverseiben elválaszthatatlanul összefonódnak a magyar sorskérdések az egyéni létkérdésekkel, és mindketten egyfajta mitikus magyar néphagyomány gyökereihez visszanyúlva találnak megnyugvást a lázas-zaklatott látomások viharában. Böszörményi a múlt közösségi kérdéseit inkább filozofikumba oltja, amiképp személyes sorsát is a bölcelet felől értelmezi. A végzet tehát nála nem valamely történelmi parancsolat, sokkal inkább a fátum, valamely Fennvaló

kiszámíthatatlan, autonóm, öntörvényű rendelése. Ennyiben eposzi jegyekkel is bír a költemény, és a költő szándékosan mozditja a költemény bizonyos rétegeit a spiritualitás irányába. Varga Melinda elbeszélő költeménynek nevezi kritikájában a *Kényszerleszállás...*-t,^[1] és tekintetbe véve a vers formai-tartalmi jegyeit, ennek a műfaji besorolásnak is megvan a létjogosultsága, még úgy is, hogy a modern irodalomból voltaképpen „kiveszett” az epikus költemény. Mondhatjuk tehát, műfajteremtő vállalkozás a vers, és tekintve az alapszituáció egyediségét, nincs előzménye az irodalomban.

Mandics György a kötet fülszövegében kiemeli, hogy a hosszúverset az idő, „a legnagyobb terrorista” fenyegető közelségében írta a meg a költő.

„A Kényszerleszállás Shannonban súlyos mozaikverset ismétlődő sorok tagolják egységekre: hol a félelem csúszós felülete küldi fel a mélyből a képeket, hol a dolgok lopakodnak a felszínre, mint valami víz alatti tárgyak, hol pedig a gondolat veti elénk idézeteit, elemzéseit, azokat az anyagokat, melyeket a szellem poggyászából talál, megíratlan versek, megíratlan témák formájában.”

Ha nem is nevezhetnénk klasszikus értelemben vett halálközeli élménynek a meghibásodott repülőgépen eltöltött félelem teljes időszakot és az azt követő idegtépő landolást, ez a kiélezett szituáció mindvégig kétesélyes kimenetelű maradt. Az „elmúlástól tetten érten” pedig egyfajta benső, lelkiismereti leltár készítésére hajlamos minden ember, nemcsak a költő.

Böszörményi egy másik *Kényszerleszállás*ból, a költőelőd és példakép – Szilágyi Domokos – művéből választ mottót nagy verséhez: „Nem lett, mégse lett belőlem angyalka, tollsöprű szárnyú...”. S mivel Szilágyi kényszerleszállása maga a születés allegóriája – tehát a földi-emberi inkarnálódás – a filozófiai röppálya és az értelmezés metasztízise máris tálcán kínálja magát. „[...] én, az ördögöcske, aki zuhantam, kényszerleszállást végeztem itt, közöttetek, ezen a rögzös, sziklás, gödrös, ismeretlen terepen, kényszerleszállást végeztem, és tudom, hogy bele fogok halni” – írja Szilágyi Domokos, és mintha csak erre az elkerülhetetlen, időtlen tragikumra, amely paradox módon egyszerre fátum és lehetőség, utalna Böszörményi nyugtalanító makacssággal újból és újból visszatérő szövegintarziája:

*Pörögnek a véletlen motollái,
fenn, a csomagterben a pillanat lila-zöld
hátizsákja lapul. Csak működésbe kell hozni
a visszaszámláló vörös kijelzőjét,
a sors ezüstkerekeit, a látható láthatatlant,
a villanást.*

Érdemes itt megemlékezni egy másik nagy Szilágyi-versről, az *Öregek könyvéről*, amely akár ugyanúgy felsorakozhatna a Shannon-költemény mottói közé. „Mi örömet tartogat még az élet? / (Tartogat-e valamit egyáltalán?)” – szól a vers nyitánya, és mintha Böszörményi Zoltán repülön átélt lebegésének élet és halál között épp ez a kétség lenne a kiindulópontja. A kényszerleszállás mint esemény óhatatlanul az élete zenitjén túljutott férfi nagy pillanatává válik: szembesüléssé a kérdéssel, van-e innen még feljebb, vagy már csak lefelé ível a pálya. „Örömeinkből fakadott örömök / visszaszállnak fejünkre, / mint az áldás, / mint az átok / egy

többől fakadt e két szó” – folytatja Szilágyi Domokos, és versét a semmiből jöttünk és a semmibe távozunk képével zárja. A Shannon ezt a két világ közötti lebegést ragadja meg elemi erővel: a „porrá leszünk” élményét olyan közvetlen közelről tapasztalja meg itt a versbéli beszélő, hogy ha akarja, sem úszhatja meg a szembenézést: tartogatott-e eddig és tartogat-e még örömet az élet?

Bár a kritikák kevésbé térnek ki a szöveg e rétegére – és a ma erősen „nemtelenné” vált közbeszédben talán merész ilyesmit megfogalmazni –, de megkerülhetetlenül férfiverssel van itt dolgunk. Mondhatnánk Babits után: ima férfihangra. A légüres térben önmagával, múltjával és lehetséges jövőjével szembesülő férfi imája, aki a felhők közül tekint végig élete (és nemzete) megpróbáltatásain, sikerein, megvonva mérlegét áldásnak és átoknak.

A vers szcenikája világos vonalvezetésű, viszonylag könnyen felfejthető: a költővel együtt a fedélzeten vagyunk, közvetlenül a gép meghibásodása előtti pillanatokban. *„Langyos feszültség a meztelen égen”* – így láttatja, érzékelteti a szituációt Böszörményi, s nyilvánvaló módon József Attila tájlírájának művészi arzenálját idézi meg. Erre utalnak a gondosan megfigyelt külvilág jelenségeivel kapcsolatos gyakori megszemélyesítések, mint például: *„hírmagazint lapoz a türelem”, „a sebesség örvényében felszisszen a várakozás”* vagy *„véraláfutásos éj révedező tekintete / szűrja át a galaxisok jéghideg, képlékeny ködét”*. *„Valami készülődik”* – írja a költő, de ez a kontextusból minden további magyarázat nélkül is kitapintható. A baj kezdetét furcsa módon egy különös illat jelzi: *„szokatlan, szelíd illat lengi be az utasteret”*. Ugyanez az illatérzékelés marad hangsúlyos pár sorral később, a már megdőlt repülőgépen kitört rémület leírása közben: *„A sóhaj, a végzet illanó illata kerít hatalmába minket, / a repülő székeiben ülő, biztonsági övbe csatolt elítélteket.”*

S míg az „elítéltek” – a kollektív végzet kifürkészhetetlen parancsa szerint ugyanazon barbadosi járatra jegyet váltott idegenek, akik immár közös sorskalandban vesznek részt – dermedten várják a történet végkifejletét, e hirtelen pánikhelyzetben felpattan a költői emlékezet szelencéjének fedele, s látszólagos rendezetlenségben – ám valójában mégis memóriarekeszekbe strukturálva – élmények törnek a felszínre a távoli gyermekkorról, családról, barátságról, szerelemről, a magyarságról, a történelemről és elvont filozófiai tartalmakról. A szellem krízishelyzetben támaszt keres a maga számára, ilyenkor egy múltbeli gesztus, egy átmentett emóció, vagy egy elfeledettnek hitt, hirtelen előkerülő emlékfoszlány is valódi mentsvárként vagy éltető anyagként szolgálhat. De beszéljenek Böszörményi sorai:

*A szemed fényét keresem, az önfeledt lobbanást
a zavarba esett tekinteted mélyén, a hegyek csúcsait,
melyeket még nem másztam, nem hódítottam meg,
talán még fel sem térképeztem, hogy látható légy,
és képzeletem radarjai befogjanak, megbízható,
erős állványt emeljek az idő szakadékaik felett [...]*

Az efféle krízishelyzetek – tágabb vagy szűkebb értelemben vett halálközeli élmények – közös jellegzetessége, hogy az átélő tudat mindig a legbenső (vagy legvégső) lényegre fókuszál, s elengedi a hétköznapi esetlegességeket. Mondhatjuk, hogy egy ilyen határhelyzeti, erőteljes önátélés során az ember valósággal *megigazul*:

*mindig közbejött valami, az izgatott felfordulásban
mindig volt egy pillanat, mely elorozta figyelmem,
elhomályosította a vakító lényegét,
amikor a mozdulataidban kerestelek,
mindenséget belengő illatodban,
fáradt, apró kezed légfodraiban, a szisszenetben,
mely utánam oson a némaság folyosóin,
az értelmes értelmetlenségben,
s talán annál is messzebb.*

Hirtelen a nagy példakép, Szilágyi Domokos vetül ki az emlékképek közül. A halál parancsoló közelségében, a „*tehetetlenség vérző sáljával*” nyakunkban szükségszerűen kerül előtérbe a művészileg „hasznos” és beteljesített élet ideája: „*Sajnáld te is, mint Bartók, / hogy tele bőrönddel utaztál el.*” Az ember sorsszerű beteljesületlenségének kudarcát Böszörményi kedvesen banális képben oldja fel:

*Az idő majd megbocsát. Kiüríti a degeszre
tömött poggyászatot,
az évek alatt összekuporgatott csodát.*

A dolgok és emlékek „síkos felületén lefelé csúszva” kozmikus léptékű képzetek nőnek ki egymásból, és tárulnak elénk, „*a gravitáció szivárgó ereje ismeretlen galaxist, / merész ábrándot görget*”, megidéződik a „*Szent Antianyag*”, a multiverzum és a „*párhuzamos idő*” is – mint megannyi gondolathasáb, készen arra, hogy felemésztődjenek a lázasan működő elme benső tüzeiben.

Bravúrosan bánik az idősíkokkal a költő: a múlt múltat sodor magával, miközben ugyanis az emlékezet ismét benépesíti a Kilin Akadémia régóta elfeledettnek hitt folyosóit, egy újraélt történelemóra keretében hirtelen együtt szemléljük Bakóczot, Dózsát és Mohácsot mint a magyar történelem emblematis és fájdalmas mementóit, melyből az alábbi történelemfilozófiai eszmefuttatás születik meg:

*Nem vagyunk kegyeltek,
valami ősatok kíséri lépteinket,
mintha a történelem bohócai,
félresikerültjei lennénk.
Európa forró ölében esedezünk
vajmi kevés alamizsnáért,
mi, akik megrengettük,
s felforgattuk az öreg kontinens földjét,
bőrére rovasjellel
győzelmeinket biztos kézzel írtuk,
feltámadunk-e még, lesz-e méltó jövő-sorsunk?*

A magyarság sorsának jobbra fordulása felett érzett aggodalom szervesen kapcsolódik 19. századi klasszikusaink hagyományához, s miként Kölcsey a *Himnuszban*, az „ősátok” verte nép nyomorúságát Böszörményi is a múlt dicsőségével ellenpontoszza. A Kölcsey-, Kazinczy- és Vörösmarty-hagyomány mellett nem vallhatná magát azonban az Ady-szellemiség örökösének is, ha nem tudná magáénak a transznacionalizmus és az egyetemesség léptékét ugyanúgy – amint „Dunának, Oltanak egy a hangja”, úgy ez a moralitás is összemberi alapokon nyugszik: *„Miféle magyar lennék, ha más nemzetet semmibe vennék, / a nációk galaxisának központjában csak magunkat látnám...”* Az ő útját mindvégig „az igaz irányt mutató mágnes” határozza meg, és a magas ideálokért küzdő forradalmárokkal kíván közösséget vállalni, elutasítván a „habzó szájú”, kalmárszellemiségű „zsörtölődők” és „ködzabálók” attitűdjét és értékrendszerét.

Ekkor a benső víziók sorát a kapitány hangja szakítja meg, melynek nyugodt tónusa a költőben Beethoven *V. szimfóniájának* sajátos dallamfoszlányát hívja elő. A metafizikai létezés kulisszáihoz emelkedünk, s a későbbi bölcséleti okfejtések feszültségeit mintegy megteremtve Böszörményi jó érzékkel egy Goethe-idézetet helyez el a szövegben: *„Reszkessen az égtől az emberi faj, mert istenek őrzik / örök kezeikben a Lét jogarát, s élnek vele kedvre?”* (*Iphigenia Tauriszbán*). Az emberi lét végességében és sajátos lefokozottságában a költő igazságtalanságot vél felfedezni, amiként ez a nagy elődnek, Friedrich Hölderlinnek is sérelmes alapélménye volt. *„Igazságos rend kell, ez legyen ember és a Fennvaló dolga”* – fogalmazza meg morálját az Isten és ember közötti kíváncsú konszenzus jegyében.

A magas filozófia időtlen távlatai – ahogyan az már csak az efféle áradó látomássorozatok sajátja – egy pillanat alatt gyermekkori emlékképek idillikus zsánerképeibe fordulnak, „törpülnek át”, és „lúdbőrösen” „tipegnek elő” a sok évtizeddel ezelőtt lezajlott események. Ott vagyunk a nagyapa simánda házában, halljuk a „susorka-matrac” zörrenését (milyen átélhető, mennyi érzékre ható szavak!), látjuk a „mennyezet sarkába szorult sovány fénynyalábot”, és érezzük a frissen sült kenyér illatát, míg rövid – de annál érzékletesebb – jellemzések keretében a régmúlt karakterisztikus alakjai tűnnek elő. Sajátos vonása a Böszörményi-életműnek, hogy míg a korábbi kötetekben csupán áttételesen bukkannak fel a gyermekkor élményei (még azokban a kötetekben is, amelyek az *én* legmélyebb rétegeit tárják fel), addig, úgy tűnik, a Shannon-trauma szolgál katalizátorul e gazdag gyermekkor-tapasztalatok líranyelvi megformálásához. Megannyi impresszionisztikus, vászonra illő pillanatkép, amely azonnal elrepíti az olvasót egy rég volt falusi táj otthonos, soha újra nem teremthető világába.

A költő maga is megdöbben a kavargó képek plasztikus valóságán – a múlt, a jelen és a lehetséges jövő kaleidoszkópszerű villódzásain –, s azonnal egy Hamvas Béla-idézet ötlök fel benne: *„Az idők végén, mondják, a kezdet visszatér”* (Pathmosz). A versbéli beszélő a kozmikus történelmi látomások tablóját szemlélve jut el a minden megpróbáltatást legyőző kitartás eszményéig, a churchilli „never give up” („soha ne add fel!”) benső imperatívuszáig:

*Soha, soha,
még akkor se, ha esélytelennek látod a dolgokat.
Szent küzdelem feltartóztathatatlan vihara csapjon le rád,
ha nem hiszed: még van remény,
még nem késő, talán feloldódsz a feszültség ködében,
ha megszólal az angyalok trombitája,
a mennyei segítség is megérkezik,*

a mélyben, lent, fényben fürdő templomok.

A következő intarzaszerű bevillanásban ismét a magyar sors lesz a téma, és egy fiktív monte-carlói beszélgetés erejéig megidéződik a nagy előd és szellemi társ, Ady Endre is. S hogy miért éppen Ady? Ő a küzdő, a játékos, és magyarságához körömszakadtáig ragaszkodó művész prototípusa, mely vonások Böszörményi személyiségének is markáns részét képezik. Az „Ady Bandi” életét annyira meghatározó bohém éjszakai lokálmilió kitűnő helyszín a szimbolikus találkozáshoz; s nem csupán a nyilvánvaló versmotívumok és idézetek arzenálja, hanem a különféle Ady-versek allúziói is elérik hatásukat, így pl. „*a monacói őszben sóhajtvá szaladtak / a szél előtt a hajótörött falevelek*” sorok a *Párisban járt az Ősz* jól ismert sorát evokálják; az „*ő búsan, bíboran [álmodott]*” mondat az *Ős-Kaján* című verset idézi meg stb.

A feszültség az utastérben tovább növekszik, amikor a pilóta vastag sugárban kizúdítja a gép felesleges kerozinját, a landolás kockázatát csökkentendő. Paradox módon a költőt mégis egyfajta hideg közönyösség keríti hatalmába:

*Üveg szemével rám tekint a közöny.
Felszaggatja az idegszálaim között nyugtalankodó
apró réseket. A zűrzavar alkímiája ez,
várom, hogy a dermedt pillanat újra összekapcsoljon
az egész körforgásába, a hamvas csalhatatlanságba [...]*

S éppen ez az alkímia szó idézi meg Hermész Triszmegisztoszt és hermetikus-alkimista alapművét, a *Tabula Smaragdinát*. A műből Böszörményi több alapgondolatot is felhasznál versében; a triszmegisztoszi bölcséletintarziák – melyek a művészi szándéknak megfelelően hol szó szerintiek, hol pedig némileg újrafogalmazottak – a hozzáfűzött saját gondolatokkal egyetemben a költemény legmélyebb filozófiai eszmefuttatásai.

*A cseppfolyós fém igézete, a csillogás varázsa
összeköti a gondolat idegdúcait,
szabad utat nyit az akarat járműve előtt [...]*

Böszörményi itt a triszmegisztoszi eszmevilág legfontosabb féméről, a higanyról, azaz a Mercuriusról beszél, aki/ami ebben a sajátos bölcséleti rendszerben voltaképpen nem más, mint a megtartó Női Erő, vagy más néven a Filozófusok Asszonya. Az éltető Lélegzet ő a Távol-Keleten, amelyet a hindu *prána*-minőséggel is analógiában szemlélhetünk. Amikor „nincs mibe kapaszkodnia az igyekezetnek”, létfontosságú átélni ezt a gondviselő erőt, melynek intenzív megtapasztalása nem más, mint – a költő szavaival élve – „*az élet tiszta illata mindenütt*”.

A másik lehetséges támaszték és megtartó erő ebben a krízishelyzetben maga a Gondolat. A „*gondolat katapultja*” és teremtő energiája towarepít és ezzel együtt „*eltérít a félelem-röppályáiról*”. Ebben az intenzív önátélésben, a gondolat és az öntudat oltárán áldozva szubjektív idealizmusra utaló sorok születnek:

*Megteremtette a gondolat a mindenséget, engem is
ő küldött a napfény birodalmába – része vagyok a gondolatnak.
Milliárd vetélő szövi a tudat fonalsejtjeit, magába fogad, elcsitít.*

*Akinek atyja a Nap, anyja a Hold,
méhében hordozta a szél, azt a Föld táplálta.
Az a világmindenség központja, ahol vagyok.
Itt ezen a lidércfényes, bolyongó repülőgépen,
melyben szelíd alázattal ül az eszmélet,
másra figyel, aki a halál szemébe néz,
letisztul a múlt, zsugorodik a végtelen,
az űr, fémesen cseng a csend, mely nem is az,
valamilyen balzsam, ajzószer, káprázat,
tükör.*

A gondolat és a gondolkodás – mint a legspecifikusabb emberi tudatfunkció – Böszörményi költészetének sarokköve, örökké visszatérő megváltásmotívum az erodálódó emberi minőség, a közöny, az ostobaság közepette. A *Kényszerleszállás*...-ban valósággal piedesztálra emelkedik, ez kölcsönzi az Ember legfőbb méltóságát, s Blaise Pascal örökérvényű allegóriáját is eszünkbe juttatja:

„Nádszál az ember, semmi több, a természet leggyengébbike – de gondolkodó nádszál. Nem kell az egész világmindenségnek összefognia ellene, hogy összezúzza: egy kis pára, egyetlen csepp víz elegendő hozzá, hogy megölje. De gondolkodó nádszál. Még ha eltaposná is a mindenség, akkor is nemesebb lenne, mint a gyilkosa, mert ő tudja, hogy meghal; a mindenség azonban nem is sejtí, hogy mennyivel erősebb nála.”[\[2\]](#)

„A gondolat síkos felületén csúszva lefelé” eljutunk a szabadság problematikájához is. Az „azzá válunk, amitől félünk” aforizmáját a másik oldalról közelítvén meg, Böszörményi szerint:

*Szabad csak akkor leszek, ha önmagam
szabadítom meg önmagamtól,
a szabadság ellentmondásától,
a sóvár szükség indulatától, mindentől,
amitől megremegek.*

Másrésről viszont a „vájf fülű” olvasó itt József Attila *Eszmélet* című versének rokon gondolatvezetésű sorait is felidézheti:

*Az meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja
s mint talált tárgyat visszaadja
bármikor – ezért őrzi meg,
ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.*

A szabadság elérésének szükséges peremfeltétele tehát az „elengedés”, melynek folyamányaként egy olyasfajta benső attitűd valósítható meg, mely voltaképpen egyszerre hordozza magában a sztoikus görög „ataraxia” rezzenéstelenségét és a buddhizmus ürességfogalmát.

A landolást megelőző pillanatokban a költő feleleveníti egy korábbi kényszerleszállását – melyet valamikor régen egy egymotoros gépet vezetve kellett végrehajtania –, majd egy műtét ébren töltött pillanatait, és mivel a szakavatott sebész és a lelkiismeretes altatóorvosnő alakja biztonságérzetet kölcsönöz, a lassan előtűnedező földi tereptárgyak szinte „harmatos gyermeki ártatlansággal” és rácsodálkozással teljes „mitikus” újrafelfedezése méltón készíti elő a verszárlatot:

*Fuvolahang, fülemülék éneke, illatozó virágok
színekben játszó ruhája lebeg, karmazsin lánggal ég
a tündöklő ágú fák felett a kikelet,*

(...)

*bódító derű, öröm kacag fel a smaragd pázsiton,
a nagybögők öblös hanghulláma eláraszt,
trombiták, szaxofonok, brácsák, dobok kórusa csendül,
együtt már a zenekar, s a hirtelen beállt csendben,
túlvilági hangon egy hárfa mélabús hangja
édesíti meg a levegőt.*

A lágy zene taktusaira lüktet fel szívem.

A szimfónia lezárul, a mű elkészült. Esszéjében Varga Melinda jelöli ki a legpontosabban a kortárs magyar költészet palettáján a *Kényszerleszállás* Shannonban helyét:

„Az a vers, amely képes önmaga jelentésén túlmutatni, az olvasóban elindítani valamit, nem hiábavalóan született meg. A kortárs költészet burjánzó, zöld ligeteiben megannyi egzotikus növény a csodálat tárgyát képezi, mégsem emlékszünk egy időn túl sem formájára, sem illatára, elmosódik. A mindenkor olvasó nem a jól felépített metaforacsokorra, tudatosan átgondolt, időmértékes sorokra, sziporkázó szójátékokra, naturalista, lecsupaszított nyelvi elemekre vágyik, hanem olyan költészetre, amely túlmutat a mesterségbeli tudáson, amelyben a nyelv ízes-zamatos, varázslatos tud lenni, nem részletekre, hanem az egészre, a teljességre vágyik, hogy madártávlatból mutassák be neki a világot.”^[3]

A repülőgép végül is egészben földet ér. De megúsza-e a költő – aki *hic et nunc* a földi-anyagi embert szimbolizálja – a kényszerleszállást? Ezt itt most igen. Ám abban az értelemben, ahogyan a fentebb méltatott Szilágyi Domokos azt felveti, senki nem úszhatja meg, mivel az ember ontológiai kényszerleszállása szükségszerűen halállal végződik. Berezelt Peer Gyntként néhányszor el lehet futni a Gomböntő elől, de egyszer majd, valamelyik keresztútjánál, úgyszólván a kanálába kerül a menekülő ember. Hiszen már legkorábbi magyar nyelvű szövegemlékünk, a *Halotti beszéd* is erre figyelmeztet: „*Hugy es tiü látjátuk szümtükkel: isa, es nüm így ember mulhotja ez vermöt, isa mend ozhuz járrou vogymuk.*”^[4]

[1] Varga Melinda, *A lét hermeszi hírvivője*, Irodalmi Jelen, 2018. január, valamint Irodalmi Jelen Online, 2017. december 2.

<https://www.irodalmijelen.hu/2017-dec-02-1815/let-hermeszi-hirvivoje>

[2] Blaise Pascal, *Gondolatok*, ford. Pődör László, Budapest, Lazi Könyvkiadó, 2015.

[3] Varga Melinda, i. m.

[4] Mai magyar nyelven: „Ahogy ti is látjátok szemetekkel: bizony, egy ember sem kerülheti el ezt a vermet, bizony, mind ahhoz járók vagyunk...”